

FRIESE TESTAMENTEN

TOT 1550

FRIESE TESTAMENTEN
TOT 1550

uitgegeven door

G. VERHOEVEN

en

J.A. MOL

met medewerking van

H. BREMER

Fryske Akademy
Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde
Ljouwert/Leeuwarden 1994

BOARNERIGE

Under redaksje fan

dr W. Bergsma, dr J.A. Mol en dr O. Vries

Nûmer 4

Nr. 778

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Friese testamenten vóór 1550 / G. Verhoeven en J.A. Mol. - Leeuwarden: Fryske Akademy en Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (Boarnerige ; nr. 4) (Fryske Akademy ; nr. 778)

Met reg.

ISBN 90-6171-778-7.

Trefw.: Friesland ; geschiedenis ; 14e - 16e eeuw.

© Fryske Akademy en Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, Leeuwarden 1994

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voorzover het maken van copieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912, het K.B. van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, moeten de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen voldaan worden aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen).

Het onderzoek dat aan deze uitgave ten grondslag ligt, alsmede de uitgave zelf konden worden gerealiseerd dankzij de bijdragen van:

Anjerfonds Friesland
Gravin van Bylandt Stichting
Koninklijke Notariële Broederschap
Meyndersma-Sybenga Stichting
Ottema-Kingma Stichting
P.W. Janssen's Friesche Stichting
Pollema-Tromp Stichting
Sint Anthony Gasthuis Bolsward
Sint Anthony Gasthuis Leeuwarden
Stichting Het Weeshuis Bolsward
Stichting Hora Siccama van de Harkstedefonds
Stichting Je Maintiendrai
Stichting Juckema-Siderius Fonds Leeuwarden
Stichting Lieve Vrouwe- of Albadaleen
Stichting Van Teijens Fundatie
Van Heloma Stichting
Vereniging van Notarissen in het Arrondissement Leeuwarden

Inhoud

Woord vooraf	VII
Inleiding	IX
1. Het testament: een rijke historische bron	IX
2. Verantwoording van de uitgave van de Friese testamente	XI
3. Afbakening	XIII
3.1. Juridische afbakening	XIV
3.2. Geografische afbakening	XVI
3.3. Chronologische afbakening	XVII
3.4. Compleetheid	XVIII
4. Wijze van uitgeven	XVIII
4.1. Keuze van het teksthandschrift	XVIII
4.2. Weergave van de tekst	XIX
4.3. Presentatie van de tekst	XIX
5. Toelichting op de bijlagen	XXI
5.1. Zegels	XXI
5.2. Notarismerken	XXII
5.3. Huismerken	XXII
5.4. Alfabetische lijst van testateurs	XXII
5.5. Familierelaties van de testateurs	XXII
5.6. Familierelaties tussen testateurs	XXIII
6. Toelichting op het glossarium	XXIV
7. Toelichting op het register	XXIV
Afkortingen en bijzondere tekens	XXVI
Geraadpleegde archieven	XXVII
Gedrukte bronnen en literatuur	XXX
Testamente	1
Bijlagen	455
1. Zegels	455
2. Notarismerken	475
3. Huismerken	478
4. Alfabetische lijst van testateurs	481
5. Familierelaties van de testateurs	485
6. Familierelaties tussen testateurs	537
Glossarium	544
Register	551

Woord vooraf

De samenstelling van dit oorkondenboek heeft naar verhouding niet lang geduurd. Het idee werd geboren in het voorjaar van 1986, toen de nieuw benoemde medewerker voor middeleeuwse geschiedenis van de Fryske Akademy, J.A. Mol, zijn onderzoeks-terrein moest verkennen en een werkprogramma formuleren. Hem was naast diverse andere werkzaamheden ook opgedragen een bijdrage te leveren aan de ontsluiting van Friese bronnen. De gunstige ervaring die hij bij zijn onderzoek naar de bezitsvorming van de Friese kloosters met testamenten had opgedaan, deden hem besluiten een plan tot uitgave van deze bronnen uit te werken. Na goedkeuring van dit plan door het bestuur van de Fryske Akademy kreeg hij toestemming een deel van zijn tijd aan de realisatie ervan te besteden. Gaandeweg werd echter duidelijk dat op deeltijdbasis het project niet door één persoon binnen een redelijke termijn zou kunnen worden afgerond. Voor het tijdig presenteren van een editie leek de inzet van een tweede medewerker gedurende tenminste twee jaar noodzakelijk. Maar hoe moest die worden gefinancierd? Juist in de tijd dat deze vraag zich opdroeg, gaf het bestuur van het Fries Genootschap bij monde van zijn secretaris W. Dolk te kennen dat het zocht naar mogelijkheden om zijn traditie op het gebied van het uitgeven van historische bronnen voort te zetten. Het Genootschapsbestuur bleek meteen bereid het testamentenproject te steunen, en dat op twee manieren. Het leverde zelf een financiële bijdrage en nam tevens de verdere fondswerving voor zijn rekening. Vervolgens bleek het plan een gunstig onthaal te vinden bij diverse particuliere stichtingen en andere organisaties, voorop de Vereniging van Notarissen in het Arrondissement Leeuwarden. Men vindt alle subsidiënten hierboven naast het colofon genoemd. Dankzij hun subsidies was niet alleen de publicatie van het boek verzekerd, maar kon de Fryske Akademy ook per 1 januari 1992 een tweede medewerker in dienst nemen, G. Verhoeven. Dat betekende dat er een zodanig tempo ontwikkeld kon worden dat de uitgave vrijwel binnen twee jaar werd voltooid. Wij prijzen ons gelukkig dat wij daarbij de medewerking kregen van de heraldicus drs H. Bremer uit Kampen, die de beschrijving van de zegels voor zijn rekening nam.

Het oorspronkelijke plan voorzag naast de editie tevens in een inleiding waarin voor de belangrijkste thema's de waarde en mogelijkheden van deze bron uitvoerig zouden worden aangegeven. Eenmaal daarmee bezig stonden we voor de vraag wat belangrijk was en wat niet. Nu is het niet moeilijk een aantal aantrekkelijke vergezichten te schetsen, maar omdat we zelf allerminst van alle markten thuis zijn, en vooral ook omdat tevoren niet te voorzien is met welke vragen en voor welk doel de gebruiker de teksten zal benaderen, hebben we besloten zo'n thematische inleiding in dit boek achterwege te laten. Dat leek te meer raadzaam omdat het volgens de regels voor het uitgeven van historische bescheiden niet de taak van de bewerkers is de uit te geven teksten ook wetenschappelijk te verwerken. Om de lezer hierin toch enigszins tegemoet te komen, wordt een aparte studiebundel uitgebracht, waarin door verschillende auteurs een aantal aspecten met betrekking tot het testeren in Friesland vóór 1550 wordt behandeld. Deze als complement bedoelde bundel zal onder de titel *Zorgen voor zekerheid* in het najaar van 1994 verschijnen.

Het is een aangename taak om hierbij ieder die een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van deze editie te bedanken. Die dank geldt allereerst drs J. Woudstra, penningmeester van het Fries Genootschap, voor zijn organisatorische bijdrage aan de financiële fundering van het project. Mevrouw prof. dr H. de Ridder-Symoens van

de Vrije Universiteit te Amsterdam, en de heren prof. dr A.H. Huussen van de Rijksuniversiteit Groningen, drs R. Kunst van het Gemeentearchief Leeuwarden, dr O. Vries van het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en mr D.P. de Vries van het Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden zijn we erkentelijk voor hun bereidheid zitting te nemen in het Comité van Aanbeveling. Dr O. Vries komt extra dank toe voor de vele adviezen en inlichtingen die hij ons met betrekking tot de taal, vorm en inhoud van de teksten heeft verstrekt. Mr C.J. van Heel te Hattem was ons behulpzaam bij de beschrijving van enkele notarismerken. Zeer veel dank zijn wij ook verschuldigd aan dr C.M. Cappon van de Universiteit van Amsterdam, die ons voor rechtshistorische misstappen behoedde - zonder hem was bij voorbeeld de juridische afbakening veel problematischer geweest. Drs P.N. Noomen liet ons dankbaar profiteren van zijn enorme kennis van de middeleeuwse Friese elite, waardoor met name het als bijlage opgenomen overzicht van de familierelaties der testateurs sterk aan waarde heeft gewonnen. Verder dienen de verschillende archiefdiensten in dit dankwoord betrokken worden, in het bijzonder het Rijksarchief in Friesland en het Gemeentearchief Leeuwarden, die samen het grootste deel van de hier uitgegeven testamenten in hun depots bewaren. De samenwerking met deze naburige instellingen en hun medewerkers was zoals altijd uiterst plezierig. Zonder anderen te kort te doen willen we hier de namen noemen van de heren O. Kuipers en B.H. de Vries van het Rijksarchief, en K. Zandberg van het Gemeentearchief. Onvermoeibaar hebben zij ons bijgestaan bij het zoeken van relevante stukken en ons op het bestaan van nog niet gesignaleerde originelen en afschriften geattendeerd. Vanuit het Gemeentearchief Amsterdam werden ons tal van gegevens verstrekt door drs B.R. de Melker, waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn.

Tenslotte danken wij alle subsidiënten voor het ons geschonken vertrouwen. Wij hopen dat vertrouwen met het voorliggende boek en de nog te verschijnen studie-bundel niet te hebben beschaamd.

Leeuwarden, 31 januari 1994

G. Verhoeven en J.A. Mol

Inleiding

1. Het testament: een rijke historische bron

'Niets is zekerder dan de dood en niets onzekerder dan het uur van de dood'. Zo luidt de overweging die in talrijke middeleeuwse testamente wordt opgegeven als motief om te testeren. Het lijkt een stereotiepe formulering, een gemeenplaats die teruggaat op het gedachtengoed der Stoïcijnen. Niettemin kan de gedachte aan de vergankelijkheid van het aardse bestaan de testateur werkelijk geïnspireerd hebben tot het formuleren van een uiterste wil.

De historicus mag zich gelukkig prijzen dat mensen met het oog op hun naderende dood beschikkingen aangaande de verdeling van hun goederen hebben laten optekenen in testamentaire oorkonden. Deze bieden niet alleen informatie over het bezit en de familierelaties van de testateurs, maar zij geven ook inzicht in de bezigheden, status, ambities en religieuze overtuiging van de erflaters. Hans-Dieter Loose, de uitgever van de Hamburgse testamente uit de periode 1351-1400, meent om die reden dat de uitgave van testamente geen enkele rechtvaardiging behoeft.¹ Zover willen wij hier niet gaan, al is het maar omdat we daarmee onszelf de kans zouden ontnemen de rijkdom van deze historische bron te onderstrepen.

Men kan niet beweren dat er nooit aandacht aan middeleeuwse testamente is geschonken. Sinds de zeventiende eeuw hebben historici testamente gepubliceerd en aangehaald, zowel ten onzent als in de ons omringende landen. Tot voor enkele decennia was de aandacht voor dit bronnengenre echter betrekkelijk beperkt.² Behalve van genealogen kwam de belangstelling vooral van juristen en politiek geïnteresseerde geschiedkundigen. Laatstgenoemde categorie had alleen interesse voor de testamente van keizers, koningen, graven, bisschoppen, vooraanstaande edelen en patriciërs, kortom van personen die in de visie van deze historici de ontwikkelingsgang van de geschiedenis bepaalden. Voor hen telde uiteraard vooral de inhoud van de uiterste wil. Juristen daarentegen waren juist meer geïnteresseerd in diplomatische en privaatrechtelijke aspecten. Zij bestudeerden testamente per tijdvak en per streek om uitspraken te kunnen doen over bij voorbeeld de ontwikkeling van het erfrecht of over het testament als rechtsfiguur.

Eerst sinds de jaren vijftig van deze eeuw legt men meer belangstelling aan de dag voor het achter dit rechtsinstituut staande subject: de mens, in zijn alledaagse bestaan.³ In Engeland trok W.K. Jordan in 1959 de aandacht met zijn lijvige studie over de ontwikkeling van de filantropie van 1480 tot 1600, waarvoor hij grote

---

¹ *Hamburger Testamente*, IX.

² Een uitvoerig en recent historiografisch overzicht - dat overigens de Angelsaksische literatuur grotendeels buiten beschouwing laat - is te vinden in: Baur, *Testament und Bürgerschaft*, 14-35.

³ Het ontbrak overigens ook in de voorgaande periode niet aan onderzoekers die op directe of indirecte wijze het belang van testamente als bron voor de kennis van het sociale leven en de cultuur benadrukten. Veel navolging kregen zij echter niet: Baur, *Testament und Bürgerschaft*, 16-18.

aantallen testamenten analyseerde.⁴ Veel gegevens uit uiterste wilsbeschikkingen werden ook verwerkt door J.L. Rosenthal in zijn boek over de vrijgevigheid van de hoge Engelse adel in de veertiende en vijftiende eeuw.⁵ Wat de ontsluiting van testamenten in Duitsland betreft, dient de naam van de Lübecker archivaris Ahasver von Brandt vermeld te worden. Met zijn in 1973 gepubliceerd literatuuroverzicht en de daaraan toegevoegde schets van de onderzoeksperspectieven wekte hij de aandacht van collega-historici voor het testament als bron voor de sociale geschiedenis.⁶ Door de publicatie van regesten van honderden testamenten bood hij hun meteen een massa studiemateriaal.⁷

Een geheel andere benadering werd populair in Frankrijk door toedoen van Michel Vovelle. Deze historicus uit de bekende Annales-school zag in dat testamenten met hun pieuze clausules ook voor studies naar de religieuze mentaliteit benut kunnen worden. Hij onderzocht voor de periode 1600-1800 enige duizenden testamenten uit de Provence, met als resultaat een omvangrijk boekwerk waarin een duidelijk beeld van de uiterlijke religiositeit onder brede lagen van de bevolking werd geschetst.⁸ Zijn vraagstelling en statistische methode werden al snel door mediëvisten overgenomen. Van hen verdient Jacques Chiffolleau een aparte vermelding. Om de ontwikkeling van de houding tegenover de dood en het hiernamaals te kunnen beschrijven, bestudeerde hij de vrome beschikkingen in duizenden testamenten uit Avignon en omgeving uit de periode 1320-1480.⁹

Deze en andere historici uit Engeland, Duitsland en Frankrijk hebben het belang van het testament als historische bron voldoende aangetoond. Testamenten bevatten een veelheid aan informatie over zulke uiteenlopende zaken als kerkelijke instellingen, religieuze gebruiken, memoriecultuur, heiligenverering, familierelaties, maatschappelijke netwerken, sociale en economische verplichtingen, huwelijksgewoonten, erfrecht, notariaat, armenzorg en onderwijs, maar ook over materiële goederen als huizen, landerijen, vee, handelswaar, wapenrusting, kleding en kostbaarheden.¹⁰

Uiteraard vormen testamenten niet de enige en vaak zelfs niet de belangrijkste bronnen aan de hand waarvan dergelijke onderwerpen kunnen worden bestudeerd. Veelal bieden ze alleen aanvullende gegevens, vooral waar het gaat om informatie die betrekking heeft op het sociale leven en de materiële cultuur.¹¹ Men moet bedenken dat uiterste wilsbeschikkingen niet noodzakelijkerwijs het gehele vermogen van de testateur betreffen. Onroerende zaken vererfden immers veelal intestaat en blijven dan ook vaak buiten beeld. Soms worden ook de roerende zaken in hun totaliteit vermaakt en zoekt men tevergeefs naar bijzonderheden in de testamenten, maar in combinatie met andere bronnen blijken zij ook in dit opzicht bijzonder waardevol.

---

⁴ Jordan, *Philantropy in England*.

⁵ Rosenthal, *Purchase of Paradise*.

⁶ Von Brandt, *Mittelalterliche Bürgertestamente*.

⁷ Von Brandt, *Lübecker Bürgertestamente*.

⁸ Vovelle, *Piété baroque*.

⁹ Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*.

¹⁰ Baur, *Testament und Bürgerschaft*, 23. Verg. Von Brandt, *Mittelalterliche Bürgertestamente*, 338.

¹¹ Op deze nadelen wordt onder meer gewezen door Loose in: *Hamburger Testamente*, IX, en Oosterbosch, 'Testamenten Antwerpen', 7-9.

Juist omdat testamenten voor zoveel verschillende vraagstellingen kunnen worden benut, moeten zij optimaal toegankelijk zijn. Juist op dit terrein is echter nog veel werk te verzetten. Het aantal mogelijkheden dat testamenten te bieden hebben, lijkt omgekeerd evenredig aan de mate van toegankelijkheid. De Duitse mediëvist Rolf Sprandel noemt in zijn inleiding op het overzicht van de bronnen over de Hanze de toestand ten aanzien van de ontsluiting van testamenten zelfs catastrofaal.¹² Het mankeert dan ook niet aan aansporingen om grote testamentencollecties te ontsluiten. Zoals Sprandels collega Lothar Kolmer het zegt: 'Wollen wir mehr Erkenntnisse, ... bleibt uns nichts anderes übrig, als ... eine Art von Postpositivismus zu beginnen - wir müssen wieder hinein in die Quellen und sie bearbeiten'.¹³

De bewerker van testamenten staan diverse ontsluitingsmogelijkheden ter beschikking. Vanwege de grote aantallen gaven Von Brandt en de zijnen de voorkeur aan regesten. In de Lübeckse context lag dit besluit temeer voor de hand omdat alle testamenten waren gemaakt voor schout en schepenen, zodat zij betrekkelijk uniform zijn geredigeerd. Waar de teksten niet van één oorkonder afkomstig zijn, is de variatie echter veel groter en kan het maken van regesten de bewerker voor problemen stellen. En hoe zorgvuldig ze ook worden geformuleerd, regesten blijven altijd uittreksels. Zij wijzen de veeleisende onderzoeker op zijn best de weg naar de complete tekst.

Een andere mogelijkheid is het opnemen van de oorkonden in een computerbestand, zoals de eerder geciteerde Lothar Kolmer bepleitte. Aan de hand van een uitgebreid vragenschema gaf hij aan hoe hij zich een en ander voorstelde.¹⁴ Uit deze suggesties blijkt dat een dergelijke aanpak het risico in zich bergt dat elke onderzoeker zijn eigen, originele vragen wil inbrengen, zodat uniformiteit een onbereikbaar ideaal lijkt. Wel zou ontsluiting door middel van de computer het op den duur mogelijk maken om een groot aantal archieffondsen in verschillende landen te ontsluiten. Daarmee zijn echter niet alleen veel kosten gemoeid, maar ook vergt een dergelijk project tal van organisatorische inspanningen die de garantie en de steun van internationale organisaties behoeven. Vooralsnog vormt een integrale en door middel van indices nader ontsloten editie de meest handzame en ideale toegang.

2. Verantwoording van de uitgave van de Friese testamenten

Hoe rijk aan informatie testamenten op zichzelf ook mogen zijn, het plan tot uitgave van de Friese testamenten was niet tot stand gekomen als er niet ook andere motieven in het spel waren geweest. Wat Friesland betreft is niet alleen de intrinsieke rijkdom van deze bron van belang, maar ook de relatieve armoede van het middeleeuwse bronnenmateriaal in zijn geheel. Vergeleken met andere provincies zijn er in Friesland evenals in de andere noordelijke gewesten buitengewoon weinig middeleeuwse archivalia overgeleverd. Een indicatie daarvan geven de oorkondenboeken van Oost-Friesland en van Groningen en Drenthe.¹⁵ Hierin konden reeds vóór 1900 vrijwel alle bewaard gebleven diplomatische bronnen uit de periode tot respectievelijk 1500 en

---

¹² Sprandel, *Quellen zur Hanse-Geschichte*, 95.

¹³ Kolmer, 'Forschungsergebnisse und Forschungsziele', 491.

¹⁴ Ibidem, 492-500.

¹⁵ *Ostfriesisches Urkundenbuch; Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*.

1410 in enkele banden worden uitgegeven. Elders zou dat onmogelijk zijn geweest door de overvloed aan teksten. Voor Holland en Zeeland, Gelre en Zutphen en Noord-Brabant, waar nog altijd wordt gewerkt aan de uitgave van de oorkonden tot circa 1300, is de hoeveelheid werk die gemoeid zou zijn met de complete ontsluiting van het materiaal uit de veertiende en vijftiende eeuw niet te overzien.¹⁶

Dat in Friesland zo weinig middeleeuws archiefmateriaal voorhanden is, zal ten dele een gevolg zijn van het ontbreken van een centraal bestuur. Een landsheerlijk hof met een kanselarij heeft zich bij voorbeeld nooit in de Friese landen kunnen vestigen. De middeleeuwse archieven van de talrijke kerken en kloosters in Friesland hebben op enkele armzalige resten na de troebelen van de Hervormingstijd niet overleefd, evenmin als de archieven van steden en grietenijen. Verder lieten de Utrechtse bisschop en de kapittels met aartsdiakonale rechten hun belangen in Friesland meestal door inheemse geestelijken waarnemen, zodat in hun eigen archieven slechts weinig sporen van bemoeienis met deze streken zijn terug te vinden.

De consequentie van dit alles voor de in Friesland geïnteresseerde mediëvist is, dat hij zijn informatie moet putten uit alle mogelijke, vaak niet bepaald voor de hand liggende bronnen. Om het weinige dat er is ten volle te kunnen benutten, ook vanuit onverwachte invalshoeken, is hij dus het meest gebaat met integraal gepubliceerde teksten. Sinds de vroege negentiende eeuw is er op het terrein van bronnenedities al heel wat werk verzet, ook in Friesland. Verschillende leden van het Fries Genootschap - voornamelijk erudiete amateurs - hebben zich ingespannen om rechtsteksten, heiligenlevens, kronieken en administratieve en fiscale registers uit te geven. Tot het samenstellen van een kritisch oorkondenboek is het echter nooit gekomen. Men is steeds teruggeschrokken voor herziening en aanvulling van het achttiende-eeuwse *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland* van Georg Frederik baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, dat naar het woord van Gosses 'evenzeer ontstemt door de geweldigheid van zijn formaat als door de stumperigheid van zijn inhoud'.¹⁷

Wel is er onder auspiciën van het Fries Genootschap in de jaren 1929-1941 een driedelige kritische editie verschenen van alle toen bekende Oudfriese oorkonden uit Westerland Friesland, samengesteld door de filoloog P. Sipma.¹⁸ Dit werk werd in 1976 door O. Vries aangevuld met een vierde deel, waarin de stukken een plaats kregen die aan Sipma's aandacht waren ontsnapt.¹⁹ Het doel van deze editie was echter niet zozeer het gerieven van historici, als wel het bieden van studiemateriaal voor onderzoek naar de Oudfriese taal. Niet ten onrechte kwalificeerde E.H. Waterbolk het werk van Sipma dan ook als een 'taal-punt uit een historische taart'.²⁰ Historici blijven ondertussen uitzien naar een editie waarin tevens de Middelnederlandse en Latijnse oorkonden zijn opgenomen. Al vele malen is gewezen op de wenselijkheid van een dergelijke uitgave, die zou moeten reiken tot 1500 of nog later.

---

¹⁶ Over het probleem van het ontsluiten van de lawine aan laat-middeleeuwse bronnen, zie: Prevenier, 'Ontsluiting bronnen uit de middeleeuwen'.

¹⁷ *GPCV*, 6 dln. (Leeuwarden 1768-1795). Zie over het tot stand komen van dit werk: Eekhoff, 'Geschiedenis uitgave Charterboek'. De kwalificatie van dit werk door I.H. Gosses vindt men in diens verhandeling over 'Friesche Jubileumlitteratuur', 28.

¹⁸ *OFO*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1929-1941).

¹⁹ *OFO IV* ('s-Gravenhage 1976).

²⁰ Waterbolk, 'De historische vormgeving', 664.

Zelfs zijn er in de jaren tachtig enkele notities ten behoeve van een uitgaveplan geschreven, maar verder dan de tekentafel is dat nooit gekomen.²¹ Gelet op de ervaringen met de bewerking van de oorkondenboeken van Holland en Zeeland, Gelre en Zutphen en Noord-Brabant, zou de uitvoering, rekening houdend met de eisen die de huidige, verfijnde editietechniek stelt, volgens een zeer globale schatting twintig manjaren vergen. Ook al wordt alom erkend dat het hier gaat om een belangrijk desideratum, aan geen van de instellingen die verantwoordelijkheid dragen voor het ontsluiten van bronnen voor de Friese geschiedenis, heeft men kans gezien voor een dergelijk project de nodige middelen vrij te maken.

Gegeven deze stand van zaken lijkt het verstandig om uitgaveprojecten aan te vatten die niet al te groot van omvang zijn en daardoor beter te realiseren. Daarbij valt te denken aan edities die zijn beperkt tot één thema, één bronnengenre of één archieffonds. Door middel van dergelijke, zo mogelijk complementaire uitgaven zou geleidelijk het gat kunnen worden gedicht. Een initiatief tot zo'n project werd in 1969 genomen door M.G. Oosterhout van het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Met een groep studenten verzorgde hij de uitgave van 204 oorkonden uit het Groningse gemeentearchief met betrekking tot de verhoudingen tussen Groningen en Friesland in de vijftiende eeuw.²² Voortgaande in deze traditie heeft Oosterhouts opvolger aan dit instituut, O. Vries, ondertussen een verzameling aangelegd van Middelnederlandse oorkonden uit Westerlauwers Friesland uit de periode 1411-1500, met de bedoeling om deze te zijner tijd in druk te doen verschijnen. In deze context ontstond in 1986 bij de historische afdeling van de Fryske Akademy het plan tot uitgave van de Friese testamentaire oorkonden tot 1550, waarvan het resultaat thans voor u ligt.

3. Afbakening

Deze editie bevat testamenten uit Friesland tot 1550. Het uiteindelijke aantal van 212 is het resultaat van de toepassing van de drie selectiecriteria die in dit ogenschijnlijk eenvoudige zinnetje worden genoemd. Deze criteria spreken echter geen van alle voor zich. In de hierna volgende paragrafen gaan we in op de vraag wat wij verstaan onder een testament, en verantwoorden wij de geografische en chronologische afbakening van deze uitgave. In paragraaf 3.4 lichten wij toe in welke archieven wij speurwerk hebben verricht en hoe compleet deze editie mag worden geacht.

---

²¹ Eekhoff sprak in 'Geschiedenis uitgave Charterboek', 345 al de wens uit tot uitgave van een *Nieuw charterboek van Friesland*, 'hetwelk eenen arbeid zal voltooijen, welke ons vaderlijk gewest steeds tot groot nut, sieraad en eere zal verstrekken'. Vries maakt in het voorwoord van zijn *OFO IV* (vii-viii) melding van het plan Brouwer/Gerbenzon uit 1947 en van een voorstel van H.D. Meijering uit 1969. Verder deed H. Halbertsma in 1985 een soortgelijk voorstel aan de directie van de Fryske Akademy, waarop O. Vries op 22 april 1985 een reactie gaf.

²² *Pax Groningana*

3.1. Juridische afbakening

Juridisch is een testament te beschouwen als 'de eenzijdige, herroepelijke rechtshandeling waarmee iemand beschikkingen maakt waarvan de rechtsgevolgen voor derden pas intreden na diens overlijden'.²³ Een tweede betekenis van het woord testament is: het schriftelijk stuk waarin iemand zijn laatste wil heeft vastgelegd of laten vastleggen. Om het onderscheid te verduidelijken wordt in het laatste geval wel gesproken van een 'testamentaire oorkonde'. Kortheidshalve wordt in dit boek de term testament gebruikt in de tweede zin: een document dat een uiterste wil behelst.

Het onderscheid tussen beide betekenissen is niet alleen van terminologische aard maar heeft ook juridische implicaties. Het maken van een uiterste wil is een erfrechtelijke rechtshandeling, het opstellen van een schriftelijk stuk waarin deze uiterste wil wordt vastgelegd is een handeling van bewijsrechtelijke aard. Naar uit de hier gepubliceerde testamenten blijkt, hoefden deze beide rechtshandelingen chronologisch niet samen te vallen. Het kwam wel voor dat het op schrift stellen van een testament geruime tijd later plaats had of zelfs volledig achterwege bleef. Beoorkonding van de uiterste wil was in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen namelijk niet vereist om toch te kunnen spreken van een rechtsgeldig testament. Wanneer iemand in het bijzijn van getuigen mondeling zijn uiterste wil maakte, was sprake van testeren op juridisch correcte wijze.²⁴ Voor het leveren van bewijs aangaande de gemaakte beschikkingen was het oproepen en horen van de getuigen voldoende. Wel kan men daarnaast de behoefte hebben gehad een oorkonde op te maken. Na het overlijden van de getuigen kon dan door middel van een authentieke oorkonde, dat wil zeggen een oorkonde met volle bewijskracht, toch het bewijs van de eenmaal getroffen beschikkingen worden geleverd.

Wat de totstandkoming van testamenten betreft, geeft deze editie een enorme variatie te zien. Sommige erfstaters stelden zelf de oorkonde op die hun testament bevatte, anderen dicteerden deze of vervaardigden een concept dat zij lieten uitwerken door een notaris. Soms was de testateur echter in het geheel niet betrokken bij de beoorkonding van zijn uiterste wil. Zo kwam het wel voor dat hij al was overleden op het moment dat de testamentaire oorkonde werd opgemaakt. In dat geval diende de opsteller zich te baseren op aantekeningen die bij voorbeeld door de biechtvader aan het sterfbed waren gemaakt of moesten de getuigen hun geheugen aanspreken. Het was zelfs niet nodig dat daarbij de volledige mondeling gemaakte uiterste wil werd vastgelegd. Als een bevoordeelde een bewijsstuk voor een op grond van erfstelling of legaat verkregen recht wenste, kon worden volstaan met de beoorkonding van de daarop betrekking hebbende makingen.

De keuze om alleen testamenten uit te geven, houdt in dat duidelijke en hanteerbare selectiecriteria moeten worden gehanteerd om dit type documenten te kunnen onderscheiden van andere. Deze regels kunnen worden afgeleid uit de eerder geciteerde juridische definitie van het testament. Er moet sprake zijn van een eenzijdige, herroepelijke rechtshandeling, waarvan de rechtsgevolgen voor derden pas intreden na het overlijden van de testateur. De toepassing van deze criteria is niet altijd eenvoudig. Op grond van de tekst is soms moeilijk vast te stellen of een beschikking

---

²³ Cappon, *De opkomst*, 15-16.

²⁴ Cappon, *De opkomst*, 121-129.

al dan niet herroepelijk is. Zo kan een testamentaire bepaling die postuum op schrift werd gesteld, uiteraard niet meer worden herroepen. Bepalend is in dit geval echter niet het moment waarop de bewijsrechtelijke handeling van de beoorkonding werd verricht, maar het tijdstip waarop de erfrechtelijke handeling van het testeren plaatsvond. Tijdens zijn leven had de testateur nog altijd andere beschikkingen kunnen treffen. Een ander probleem doet zich voor bij een mutueel testament, waarin bij voorbeeld echtelieden wederzijds de langstlevende instellen tot erfgenaam. Deze rechtsfiguur draagt karaktertrekken van een contract tussen twee partijen dat niet eenzijdig kan worden herroepen.

Ook het criterium dat de rechtsgevolgen pas na het overlijden van de erflater intreden, is niet probleemloos. Zo is uit de tekst soms moeilijk op te maken of de begiftigde meteen rechten verkrijgt op een object van de rechtshandeling (in welk geval het een schenking is), dan wel pas na het overlijden van de schenker. Slechts wanneer dit laatste uitdrukkelijk wordt vermeld, is sprake van een testament. Een ander probleem doet zich voor wanneer verschillende rechtshandelingen tegelijkertijd worden beoorkond. Soms zijn behalve testamentaire bepalingen ook schenkingen die onmiddellijk rechtsgevolgen hebben voor de begiftigde in een oorkonde opgenomen. In dit geval wordt toch de volledige tekst uitgegeven, al was het maar ter illustratie van de grote variatie aan vormen waarin testamenten werden gegoten.

Deze editie bevat niet alleen testamenten, maar ook codicillen. Het onderscheid tussen beide hangt ten nauwste samen met de rechtskring waarbinnen de uiterste wil is gemaakt. Het vroeg-middeleeuwse Friese recht kende het testament niet. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw werd dat Friese recht geïnfiltreerd met elementen van canoniek- of kerkrechtelijke en van Romeinsrechtelijke aard. De praktijk van het testeren is hier, zoals overal in West-Europa, in zwang geraakt door toedoen van de Kerk. Door een testament te maken kon iemand een deel van zijn nalatenschap, die anders volgens gewonterechtelijke regels zou vererven aan de familie, een andere bestemming geven. Vooral de Kerk had er als potentieel bevoordeelde instelling belang bij dat deze mogelijkheid werd gecreëerd en dat de drempel om te kunnen testeren bovendien zo laag mogelijk was. Als vormvereiste van een testament gold dan ook slechts dat het werd gemaakt ten overstaan van ten minste twee getuigen. In de loop van de middeleeuwen veranderde de situatie onder invloed van de infiltratie van het Romeinse recht, dat veel strengere eisen aan de vorm stelde. Zo moesten ten minste zeven getuigen aanwezig zijn bij het maken van een testament en diende het een erfstelling te bevatten. Wel kende het Romeinse recht hiernaast het codicil, waarvoor slechts vijf getuigen nodig waren en waarin een erfstelling geen absoluut vereiste was.

Dit alles betekent dat er uiterste wilsbeschikkingen konden worden gemaakt die in canoniekrechtelijk opzicht als volwaardig testament golden, maar naar Romeins recht zelfs niet de status van codicil bezaten. Welke gevolgen deze verschillende vormvereisten hadden voor de geldigheid, kan men slechts aan de weet komen door onderzoek naar de toenmalige rechtspraktijk. Aangezien het beslechten van geschillen over de uiterste wil in middeleeuws Friesland tot de competentie van de kerkelijke rechter behoorde, zal vóór de Hervorming de geldigheid van canoniekrechtelijke testamenten niet problematisch zijn geweest. Desalniettemin wordt in menige hier uitgegeven oorkonde bepaald dat zij mag gelden naar óf canoniek óf Romeins óf gewoonterecht, al naar gelang dat het meest wenselijk is voor de geldigheid en de uitvoering. Bovendien hebben talrijke testateurs een zogenaamde codicillaire clausule

opgenomen, waarin wordt bepaald dat de desbetreffende oorkonde mag gelden als codicil of enigerlei andere vorm van laatste wilsbeschikking, ingeval de geldigheid als testament ter discussie wordt gesteld. Hoewel dergelijke clausules standaard waren en waarschijnlijk stamden uit formulierboeken, kan niet worden uitgesloten dat men omtrent deze zaken werkelijk in onzekerheid verkeerde. Mede daarom hebben wij geen uiterste wilsbeschikkingen buiten beschouwing gelaten op grond van mogelijke gebreken van erfrechtelijke of bewijsrechtelijke aard.

3.2. Geografische afbakening

In deze editie zijn alle traceerbare uiterste wilsbeschikkingen opgenomen die werden gemaakt binnen de grenzen van de huidige provincie Friesland. Het gaat daarbij in de eerste plaats om testamente van geboren en getogen Friezen. Verder hebben we in onze verzameling ook een plaats ingeruimd voor drie 'passanten', mensen die tijdelijk in Friesland verbleven of hier waren komen wonen. Gregoris Bertolff, die zich Van Aken noemde, was een uit Brabant afkomstige jurist, als raadsheer verbonden aan het Hof van Friesland. Hij testeerde in 1527 in Leeuwarden, alwaar hij kort daarna overleed en werd begraven. Cornelis Alexanderzoon was afkomstig uit Bergen op Zoom en maakte in 1530 een testament op zijn sterfbed in het Leeuwardense Sint Anthonygasthuis. Mogelijk was hij een koopman, op doorreis in Friesland. Rippert Reynerzoon was van geboorte Amsterdamer, maar burger en inwoner van Leeuwarden toen hij in 1550 testeerde. In een enkel geval hebben wij de grenzen van het huidige Friesland mogelijk enigszins overschreden. Menno Ponnema gedenkt in zijn testament van 1436 behalve het Friese Gerkesklooster slechts parochiekerken in het Groninger Westerkwartier, namelijk die van Uterdosum (Doezum) en Urisgast (Lutkegast), zodat het aannemelijk is dat hij in die regio woonde. Duidelijk is echter dat hij geheel op Gerkesklooster georiënteerd was; alleen al daarom verdient zijn testament hier afgedrukt te worden.

Omgekeerd hebben wij ook de ons bekende testamente opgenomen van Friezen die buitenslands vertoefden. Herman Hopper, afkomstig uit Staveren, trouwde Lamme Huïnge, een vrouw uit de Groninger stadsadel, en testeerde in 1475 te Groningen. Kathryn Harinxma, weduwe van Juw Juwina en hertrouwd met Tjaard Mockema, maakte in 1518 haar testament, eveneens in Groningen. De uit Bolsward afkomstige geleerde geestelijke Johannes Sextinus, vooral bekend door zijn correspondentie met Erasmus, maakte carrière in Engeland en testeerde in 1519 in Londen. Hendrik Nannezoon maakte in 1511 met zijn vrouw Kathryn Epesdochter een testament in Bolsward en in 1524 een codicil ten overstaan van een notaris in Amsterdam, waar hij inmiddels burger was geworden.

Aparte vermelding verdienen de beide oudste documenten in deze verzameling, afkomstig uit Hamburg. Daar testeerde in 1376 een zekere Syborch, echtgenote van Heyno Vlogeling. Zij vermaakte aan haar broer Remmeke en haar zuster Hillegonde haar erfdeel in Friesland, en legateerde bovendien een en ander aan kerken en religieuzen in Leeuwarden en omgeving. Wij mogen er dus wel van uitgaan dat zij uit deze streek afkomstig was. Drie jaar eerder, in 1373, testeerde Conradus de Nendorpe, de eerste man van Syborch. Waarschijnlijk omwille van de materiële belangen en de relaties van zijn vrouw, bedacht hij een aantal Friese personen en instellingen. Ook zijn testament is opgenomen, al zijn wij ons ervan bewust hiermee de gestelde grenzen enigszins te hebben overschreden. De belangrijkste reden voor opname is de

aanwezigheid in onze collectie van de uiterste wil van zijn weduwe. Andere buiten Friesland gemaakte testamenten van niet-Friezen zijn niet opgenomen, ook niet als daarin wel legaten aan Friese instellingen of personen voorkomen.²⁵

3.3. Chronologische afbakening

Als einddatum van dit boek is 31 december 1550 gekozen, vooral om redenen van praktische aard. Liever zouden wij de editie hebben afgesloten met 1580, het jaar waarin de Hervorming in Friesland haar beslag kreeg. Deze omwenteling had immers ingrijpende gevolgen voor de praktijk van het testeren. Pastoors en andere geestelijken hadden hierin altijd een belangrijk rol vervuld. Als biechtvader of als bringer van de laatste sacramenten waren zij voor velen de aangewezen personen om de uiterste wil op te tekenen. Weliswaar namen ook vóór 1580 mensen wel een notaris, een gerechtelijke functionaris of een stads- of grietenijsecretaris in de arm voor het op schrift stellen van een testament, maar door het verdwijnen van de geestelijkheid viel toch een belangrijke groep potentiële beoorkonders weg. Men zou zelfs kunnen stellen dat het na de Hervorming moeilijker werd om op het sterfbed te testeren, omdat er niet meer vanzelfsprekend een persoon aanwezig was die een testament schriftelijk kon vastleggen, zoals voorheen de priester. Ook wat betreft de inhoud van de makingen vormt 1580 uiteraard een ingrijpende cesuur. De opheffing van de kloosters en de toewijzing van het merendeel der kerken aan de gereformeerden betekende dat een belangrijke categorie van te bevoordelen instellingen wegviel. Legaten aan kerken bleven wel mogelijk, maar de altaren en de daarop gevestigde (memorie)diensten waren verdwenen.

Een keuze voor 1580 als einddatum zou evenwel grote praktische bezwaren hebben opgeleverd, omdat de verzameling dan nog eens de helft omvangrijker zou zijn geworden. Een editie van meer dan 300 testamenten bleek financieel niet haalbaar. Wat betreft de inhoud van de makingen zou 1520 wellicht een bruikbaar alternatief hebben gevormd, omdat omstreeks dat jaar een teruggang in pieuze beschikkingen lijkt in te zetten.²⁶ Het corpus zou dan uit een kleine honderd oorkonden hebben bestaan. Omdat wij deze daling in het aantal makingen met religieuze bestemming zo veel mogelijk in de collectie tot uiting wilden laten komen, hebben wij besloten de gulden middenweg te bewandelen en de grens bij 1550 te leggen. Zo is het totaal aantal uitgegeven oorkonden op 212 gekomen, hetgeen nog juist een editie in één band mogelijk maakt.

---

²⁵ Zo bij voorbeeld de testamenten van Rodher van Koberge en Godeke van Brilo te Lübeck, die aan Sint Nicolaas in *Vli* (op Vlieland) een bedrag legateerden ([vóór 1288]; Von Brandt, *Lübecker Bürgertestamente* I, nr 3), heer Johannes Lambertuszoon, rector van het Sint Ceciliaconvent te Hoorn, die aan de zusterkloosters van Staveren en Leeuwarden elk een rijns gulden naliet (1450 oktober 11; GA Hoorn, Oud Stadsarchief, inv. nr 3076) en van Johannes Simonszoon en Duyf Dirksdochter te Amsterdam, waarin Duyf aan een zekere Foyck, de zuidelijke kerk (waarschijnlijk Strijp) en de Sint Brandariskerk op Terschelling elk 30 stuivers legateerde (1496 mei 3; GA Amsterdam, Archief Weeskamer, Boedelpapieren lade 129).

²⁶ Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 56-58.

3.4. Compleetheid

Voor het verzamelen van de uit te geven oorkonden hebben wij alle archieven in Friesland doorzocht, waar wij op grond van archievenoverzichten en inventarissen relevant materiaal konden verwachten. Met enig vertrouwen menen wij dan ook te mogen stellen dat er binnen deze provincie weinig of geen originelen of afschriften van testamenten uit de periode vóór 1551 aan onze aandacht zijn ontsnapt.

Enigszins anders ligt de situatie voor de archieven buiten Friesland. Voor het traceren van oorkonden die binnen onze afbakening zouden kunnen vallen, zijn wij in eerste instantie afgegaan op gepubliceerde bronnen en inventarissen. Daarnaast hebben wij zelf een groot aantal fondsen doorzocht die mogelijk relevante stukken bevatten. Tenslotte hebben wij talrijke inlichtingen ontvangen van de eerder genoemde O. Vries, uitgever van het vierde deel van de *Oudfriese oorkonden*, die beschikt over een uitgebreide documentatie ten aanzien van archieven buiten Friesland. Hoewel de mogelijkheid bestaat dat in bij voorbeeld familiearchieven en notarisprotocollen nog 'Friese' testamenten berusten, achten wij de kans klein dat nieuwe vondsten een substantiële uitbreiding van het hier geboden bestand zouden kunnen betekenen.

4. Wijze van uitgeven

4.1. Keuze van het teksthandschrift

Als van een testament het origineel bewaard gebleven is, wordt dit als basis voor de editie genomen. In dat geval worden eventuele afschriften niet in de vaststelling van de tekst betrokken. Is het origineel niet voorhanden, dan wordt in principe het afschrift gebruikt dat het meest direct teruggaat op het origineel. Dit hoeft niet de oudste kopie te zijn: een afschrift uit de achttiende eeuw dat rechtstreeks is vervaardigd naar het origineel, verdient in het algemeen de voorkeur boven een kopie uit de zeventiende eeuw die teruggaat op een zogenaamde *copia copiae*. Een situatie als hier geschetst doet zich overigens slechts hoogst zelden voor.

Varianten uit andere versies dan het teksthandschrift worden slechts gesignaleerd als er een redelijke kans bestaat dat zij een betere lezing bevatten. Hiervan kan sprake zijn wanneer geen origineel, maar wel een aantal van elkaar onafhankelijke afschriften is overgeleverd. Varianten in kopieën die teruggaan op het teksthandschrift, worden verwaarloosd. Verder worden in het algemeen slechts die afwijkingen in de annotatie betrokken, die meer zijn dan spellingsvarianten. Ten aanzien van de spelling van eigennamen is deze regel echter soepel toegepast. Als localisatie van een toponiem of identificatie van een persoon problematisch is, kan elke variant in de schrijfwijze van belang zijn.

Indien het teksthandschrift een afschrift is, wordt dit integraal uitgegeven, inclusief autorisatieverklaringen en andere opmerkingen van afschrijvers. Deze geven immers niet alleen inzicht in de tekstoverlevering, maar bevatten bovendien meestal gegevens over het origineel, die anders zouden moeten worden opgenomen in de aantekeningen. Afwijkende informatie over het origineel uit andere, van het teksthandschrift onafhankelijke afschriften, wordt echter wel gesignaleerd in de annotatie.

4.2. Weergave van de tekst

De oorkonden zijn uitgegeven volgens de kritische methode, zoals die is beschreven in de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, behoudens de volgende afwijkingen en aanvullingen.²⁷

- De dubbele i (ii of ij) wordt in Nederlandse en Friese teksten afgedrukt als y, in Latijnse als ii.
- De w wordt in Friese teksten niet opgelost als uu waar hij staat voor de oe-klank, zoals in wr (over) of kwgang (koegang).
- Waar oplossing van w als uu tot gevolg zou hebben dat er drie u's na elkaar komen te staan, wordt de w opgelost als u. Dus wut wordt niet uuu maar uut.
- Romeinse cijfers worden niet weergegeven in Arabische cijfers, maar in kapitaal. Alleen de bovengeschreven aanduidingen van honderd en duizend worden in superscript onderkast gedrukt. Zo bij voorbeeld III^m en XIV^c.
- De dubbele f aan het begin van een zin of eigennaam wordt weergegeven als F.
- Het gebruik van accenten en apostrofs wordt niet genormaliseerd. Waar deze tekens in het teksthandschrift staan, worden zij echter wel overgenomen.

In de tekst worden de volgende bijzondere tekens gebruikt.

[ ]	Onleesbaar, bij voorbeeld door verbleking of beschadiging, maar met redelijke zekerheid te reconstrueren. Als het aantal ontbrekende letters bij benadering kan worden geschat, wordt een overeenkomstig aantal puntjes afgedrukt. Als het aantal in het geheel niet zeker is, worden drie asterisken [***] afgedrukt. Waar in slechts in druk overgeleverde teksten lacunes zijn aangeduid met puntjes, wordt hetzelfde aantal overgenomen.
< >	Voor goed begrip van de tekst ingelast door de uitgevers.
<n.m.>	Notarismark, met verwijzing naar afbeelding in bijlage 2.
<h.m.>	Huismerk, met verwijzing naar afbeelding in bijlage 3.
<ondertekend:>	Aankondiging van handtekening(en).
<m.a.h.:>	Met andere hand. Aankondiging van wisseling van handschrift.

4.3. Presentatie van de tekst

De testamenten zijn chronologisch geordend. Elke tekst wordt voorafgegaan door een volgnummer (linksboven) en de datering (rechtsboven). Wanneer de beoorkonding heeft plaatsgehad op meer dagen, zijn deze alle weergegeven. Zo is een aantal testamenten gemaakt *by gesonden lyve*, maar op het sterfbed aangevuld of bevestigd. Bij de oplossing van dateringen naar heiligedagen deden zich geen problemen voor met jaartijlen. Overal waar controle mogelijk was, bleek men een winterstijl (kerststijl of nieuwjaarsdagstijl) te hebben gehanteerd.²⁸

---

²⁷ *Richtlijnen*, 11-13. De afwijkingen en aanvullingen in onze methode gaan meest terug op de uit 1954 daterende *Regels*.

²⁸ Zie de nrs 57, 82, 101, 106, 125, 150, 157, 182.

Als kopregest geven wij slechts de naam van de testateur. Een uitgebreidere weergave van de inhoud leek ons overbodig, aangezien dan steeds een formulering zou moeten worden gebezigd als: 'X maakt zijn testament' of 'X beoorkondt het testament van Y'. Bovendien zou dan voor de volledigheid steeds moeten worden onderzocht of het stuk een testament dan wel een codicil is, hetgeen om eerder uiteengezette redenen haast ondoenlijk is. Door 'testament' te vervangen door 'uiterste wil' wordt dit probleem omzeild, maar ook dan is nauwelijks sprake van een wezenlijke toevoeging van informatie aan het kopregest. Dat de tekst een uiterste wil bevat, spreekt immers vanzelf in een editie van testamenten. Ook een alternatieve formulering als 'X vermaakt het een en ander aan Y', leek ons minder gelukkig, daar deze nodeloze uitvoerigheid tot gevolg zou hebben.

Na het kopregest volgt onmiddellijk de tekst van de oorkonde. Eerst daarna wordt de informatie geplaatst die in de meeste oorkondenboeken te vinden is in een zogenaamde kopnoot. Voor omkering van deze volgorde hebben wij gekozen om louter esthetische redenen. In dit onderdeel worden - voor zover van toepassing - de voorhanden zijnde gegevens geboden over originelen, voorstadia van originelen, afschriften en edities, waar nodig voorzien van een toelichting.

Een origineel wordt aangeduid met een hoofdletter A. Indien het origineel ontbreekt, wordt uit afschriften of andere bronnen informatie overgenomen die van belang is voor kennis omtrent het oorspronkelijke stuk. Als er meer originelen bestaan, worden deze genummerd als A¹ en A². Steeds wordt vermeld:

- vindplaats;
- schrijfstof, indien anders dan papier (alleen als het stuk op perkament is geschreven wordt dit meegedeeld);
- beschadigingen;
- bezegeling (met verwijzing naar de zegelbeschrijvingen in bijlage 1);
- dorsale notities, alleen voor zover ouder dan circa 1800; jongere aantekeningen worden slechts weergegeven indien zij informatie van bijzonder belang bevatten.

Voorstadia van het origineel, alsmede afschriften worden aangeduid met de hoofdletters B en volgende. Zij zijn zoveel mogelijk chronologisch geordend. Voor afschriften gelden dezelfde criteria als voor dorsale notities: zij worden slechts gesignaleerd indien zij dateren van vóór circa 1800; latere kopieën zijn uitsluitend aangehaald als zij informatie bevatten die van belang is voor de vaststelling van de tekst. Waar mogelijk, is aangegeven welke *Vorlage* werd gebruikt, dus op welke versie van de tekst een afschrift teruggaat: op het origineel dan wel op een oudere kopie. Ook niet meer voorhanden afschriften worden betrokken in de weergave van de overleveringsgeschiedenis. Hierbij wordt steeds vermeld:

- datering; indien deze ontbreekt, maar het afschrift is vervaardigd door iemand die bij de opstelling van het origineel was betrokken, wordt als datering 'gelijktijdig' gegeven;
- kopiïst;
- *Vorlage*;
- vindplaats;
- schrijfstof, indien anders dan papier;
- dorsale notities en andere aantekeningen, voor zover van belang voor de overleveringsgeschiedenis.

Eerdere edities van een oorkonde worden aangeduid met onderkast-letters (a en volgende). Zij zijn chronologisch geordend en waar mogelijk is aangegeven naar welk

versie van de tekst de druk is vervaardigd. In de toelichting kan men een verantwoording aantreffen van de datering of van de keuze van het teksthandschrift.

5. Toelichting op de bijlagen

Met de bijlagen hebben wij twee doelen voor ogen gehad. Enerzijds wilden wij zo veel mogelijk informatie die in deze testamenten besloten ligt, doorgeven aan de gebruiker. Zo rekenden wij het tot onze taak om behalve de teksten ook beschrijvingen of afbeeldingen van de gebruikte validatiemiddelen te bieden. Verder hebben wij gemeend er goed aan te doen om de - onder meer ten behoeve van het register - verzamelde genealogische informatie uit te werken tot aparte bijlagen. Zo wordt naar onze mening de toegankelijkheid van de afzonderlijke teksten en van de editie als geheel vergroot. Tenslotte hopen wij dat van deze bijlagen een stimulerende werking zal uitgaan voor verder historisch onderzoek naar laatmiddeleeuws Friesland.

5.1. Zegels

De beschrijvingen zijn alfabetisch geordend op de namen van de zegeldragers en bestaan uit maximaal acht onderdelen.

1. Naam van de zegeldrager. Dit kan een persoon of een instelling zijn. Niet-persoonsgebonden zegels worden vermeld onder de naam van de instelling. Zo staat het zegel van Johannes, abt van Dokkum, onder de D van Dokkum, omdat het overging van de ene op de andere kloosteroverste en niet zijn naam bevat. Het zegel van Thadeus, abt van Klaarkamp, draagt daarentegen wel zijn naam, en wordt dus beschreven onder de T. Van één zegel (nr 72) is de status onduidelijk; het is met enig voorbehoud toegeschreven aan het kruisherenklooster te Sneek, waar de zegelaar prior was. De naam van de zegeldrager wordt gegeven zoals die in de tekst voorkomt; tussen haakjes wordt de naam gegeven die op het zegel staat.

2. Nummer van het zegel, nummer van het testament waaraan of waarop het zich bevindt, aanduiding van de plaats van het zegel. Alle zegels die het stuk ooit heeft gedragen, zijn genummerd van links naar rechts. Als bij voorbeeld aan een stuk oorspronkelijk twee zegels hingen, waarvan er één verloren is gegaan, kan men aan het nummer van het beschreven zegel zien waar dit zich bevindt: heeft het nummer 1, dan zit het links; heeft het nummer 2, dan zit het rechts.

3. Aankondiging van het zegel, waaruit doorgaans is af te lezen wie zegelt en in welke kwaliteit. Indien de zegelaar elders in de tekst vollediger wordt aangeduid, is ook die omschrijving geciteerd.

4. Ondertekening door de zegelaar. Hieruit is af te lezen hoe deze zichzelf presenteert.

5. Staat: kleur, vorm, afmetingen in millimeters (hoogte x breedte), materiële staat. Als het zegel gaaf is, wordt dit niet expliciet vermeld. Om de mate van beschadiging aan te geven hanteren wij de termen: beschadigd, zwaar beschadigd, fragment.

6. Randschrift. Voor de weergave van het randschrift zijn de volgende tekens gebruikt:

- Ⓐ onduidelijke letter, waarschijnlijk een A
- onleesbare letter
- ( ) oplossing van een afkorting
- [ ] aanvulling naar een ander exemplaar van hetzelfde zegel
- < > aanvulling die niet te bewijzen maar wel waarschijnlijk is.

Bij beschadigde randschriften zijn de omvang van de lacunes en de exacte plaats van de wel leesbare passages niet nader aangeduid.

7. Voorstelling. De aanduidingen 'rechts' en 'links' zijn gehanteerd in heraldische zin; 'rechts' betekent dus: 'voor de toeschouwer links'.

8. Commentaar. Hier wordt onder meer verwezen naar andere exemplaren van hetzelfde zegel, die zijn gebruikt voor de completering van de beschrijving. Verder wordt gewezen op overeenkomsten tussen beschreven zegels.

5.2. Notarismerken

Een testament dat werd opgemaakt door een notaris, werd door hem gewoonlijk gewaarmerkt met zijn signum, hoewel het ook wel voorkwam dat hij tevens zegelde (zie bij voorbeeld nr 37). In deze bijlage zijn de signa afgebeeld die voorkomen op de door ons gebruikte stukken van vóór 1551. Wij hebben ons hierbij ruimhartig opgesteld: niet alleen de in Friesland zeer schaarse 'klassieke' merken zijn opgenomen, maar ook enkele door notarissen gezette uitgewerkte handtekeningen die vermoedelijk nooit als signum zijn geregistreerd.

5.3. Huismerken

Met de naam 'huismerk' wordt een teken aangeduid dat een getuige gebruikte als waarmerk in plaats van een handtekening. Ook op diverse zegels komen dergelijke tekens voor, meestal op een wapenschild. Omdat huismerken zich niet gemakkelijk laten beschrijven, zijn zij in deze bijlage nagetekend.

5.4. Alfabetische lijst van testateurs

Deze editie is chronologisch geordend. Wie op zoek is naar een testament waarvan hij niet de datum kent, maar wel de testateur, kan via het register zoeken. Daarin wordt echter verwezen naar alle plaatsen waar iemand voorkomt, ongeacht of dat is als testateur, getuige, legataris etcetera. Om het zoeken naar het testament van een bepaalde persoon te vergemakkelijken is deze bijlage vervaardigd, als een soort alternatieve inhoudsopgave. Hierin is bovendien in één oogopslag te zien of van een testateur wellicht meer dan één uiterste wilsbeschikking is opgenomen. Er wordt anders dan in het register niet verwezen naar pagina's, maar naar de nummers van de testamenten. De ordening is alfabetisch op voornaam. Van de paren die testeerden, is onder de voornaam van beide personen een verwijzing geplaatst.

5.5. Familierelaties van de testateurs

Testamenten bevatten een grote hoeveelheid persoonsgegevens. Deze zijn echter lang niet altijd eenvoudig te interpreteren. Familieverbanden worden vaak niet expliciet verwoord, zodat slechts door moeizaam genealogisch onderzoek is te achterhalen in welke relatie iemand tot de testateur of tot anderen heeft gestaan. Bij de vervaardiging van deze editie werd veel in dit opzicht relevante informatie verworven, vooral ten behoeve van de samenstelling van het register. Verwijzingen naar een persoon die meermalen voorkomt, kunnen immers onder één lemma worden gebracht, mits voldoende aannemelijk kan worden gemaakt dat het inderdaad steeds om dezelfde gaat.

Het onderzoek dat moest worden verricht ter identificatie van personen, leverde zoveel genealogisch interessante informatie op dat wij besloten niet te volstaan met verwerking hiervan in een register, maar ook een aparte bijlage te wijden aan de familierelaties van de testateurs.

Uiteraard kon in dit bestek geen uitputtend genealogisch onderzoek worden verricht. Wij moesten ons beperken tot raadpleging van uitgegeven bronnen en konden slechts de belangrijkste literatuur doornemen. Aangezien een groot aantal testateurs behoorde tot de adel, ligt gebruik van het *Stamboek van den Frieschen adel* voor de hand. Dit negentiende-eeuwse naslagwerk voldoet echter lang niet altijd. Het is een compilatie van een aantal bronnen, die op vaak oncontroleerbare wijze met elkaar worden verweven. Vooral de pogingen van de samenstellers om informatie uit de twee belangrijkste oude genealogische handschriften, die van Upke van Burmania (?-1615) en Josias Rispens (1634-1690), met elkaar en met andere, vaak slechtere bronnen te verzoenen, leidden tot wonderlijke constructies en gissingen.²⁹ Om te voorkomen dat informatie als het ware gaat rondzingen, is in deze bijlage in eerste instantie slechts gebruik gemaakt van het Burmaniaboek. Dit is niet alleen het oudste, maar dankzij de kritische werkwijze van zijn auteur ook het meest betrouwbare handschrift.³⁰ Het werk van Rispens voegt aan de genealogieën van adellijke geslachten weinig van belang toe, maar bevat soms wel interessante informatie over eigenerfde families.³¹ Naar het *Stamboek* wordt slechts verwezen voor families en personen die niet in het werk van Upke van Burmania voorkomen, zoals bij voorbeeld de Auckema's. Bovendien signaleren wij zo nodig waar de gegevens uit de testamenten in strijd zijn met de genealogieën in het *Stamboek* of het Burmaniaboek.

Per testament zijn alle gegevens over familierelaties en woonplaats van de testateur beknopt weergegeven. Een plus-teken (+) staat voor 'overleden', een maal-teken (x) voor 'gehuwd met'. Als wel duidelijk is dat iemand getrouwd was, maar de naam niet wordt vermeld, wordt dit weergegeven als 'x N.N.'. Informatie uit andere bronnen en uit secundaire literatuur wordt verwerkt in de rubriek 'commentaar'. Hierin zijn waar mogelijk de ouders en de partner(s) van de testateur vermeld, en wordt verwezen naar de nummers van de testamenten van naaste familieleden (ouders, kinderen, partners, broers en zusters).

5.6. Familierelaties tussen testateurs

Wie in deze uitgave wat heen en weer bladert of het register bekijkt, zal bemerken dat er heel wat verwantschapslijnen tussen testateurs moeten lopen. In bijlage 5 zijn veel

---

²⁹ Josias Rispens was de auteur van het ten onrechte aan Sybolt van Adelen van Cronenburch toegeschreven handschrift RAF, Collectie Fries Genootschap, inv. nr 968, zoals werd aangetoond door Noomen, 'Buwaldaburen', 34-35. Het zogenaamde Burmaniaboek berust in RAF, Archief Familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, inv. nr 1323b. Hierover: Noomen, 'St. Magnus', 9-11. De genealogieën van adellijke geslachten bevinden zich op f. 30^v- 64^r: 'Frisicae nobilitatis genealogia'; de titel van dit onderdeel wordt vermeld op f. 65^r.

³⁰ P.N. Noomen en G. Verhoeven bereiden een editie van het Burmaniaboek voor, die in afleveringen zal verschijnen in het *Genealogysk jierboek*.

³¹ Zie bij voorbeeld nr 158.

van deze verbanden reeds gelegd. Om een en ander wat aanschouwelijker te maken, zijn in bijlage 6 in enkele schema's de relaties weergegeven binnen en tussen families waaruit een relatief groot aantal testamenten is overgeleverd.

6. Toelichting op het glossarium

In deze uitgave bevinden zich stukken in vier talen, in volgorde van frequentie: Nederlands, Fries, Latijn en Duits.³² Bij het opstellen van het glossarium hebben wij niet voor elke taal een aparte woordenlijst gemaakt. Uitgangspunt bij de keuze voor het opnemen van woorden en uitdrukkingen waren eigen ervaringen. Waar het onszelf lastig viel de betekenis van een woord of een passage te doorgronden en te achterhalen, hebben wij een lemma aan die plaats gewijd in het glossarium. In de praktijk komt het er op neer dat men hierin slechts die woorden en uitdrukkingen zal vinden, die niet gemakkelijk zijn te vinden in de woordenboeken voor elk van de genoemde talen. Niet zelden is dit het gevolg van een eigenaardige schrijfwijze, of van corrupte overlevering van de tekst. Vooral in het laatste geval kunnen wij soms niet meer doen dan een gissing omtrent de betekenis wagen; soms tasten wij geheel in het duister. Verder hebben wij enkele woorden opgenomen die een bijzondere betekenis hebben in een Friese context, zoals *leen* of *vicaris*. De keuze voor al dan niet opnemen is en blijft natuurlijk arbitrair. Anderen zouden zeker andere keuzes hebben gemaakt, maar wij hopen de gebruiker toch een handzaam hulpmiddel te hebben geboden. Evenals voor bijlage 5 geldt voor het glossarium dat wij geenszins uitputtend zijn geweest bij het doen van onderzoek. Ons doel was niet om een begin te maken met bij voorbeeld een Oudfries woordenboek, maar slechts het verhelderen van een aantal duistere passages.

7. Toelichting op het register

Het register bevat alle persoons- en plaatsnamen die voorkomen in de testamenten; de inleiding en de bijlagen zijn er dus niet in verwerkt. Met het oog op het gebruiksgemak zijn personen niet alleen op hun voornaam en familie- of bijnaam geïndiceerd, maar ook op patroniem of metroniem, functie of ambt, en plaats van herkomst. Dat houdt in dat dezelfde persoon vele malen in de index kan opduiken. Zo vindt men bij voorbeeld meester Pieter Rieuwerths van Dokkum, notaris en advocaat aan het Hof van Friesland, behalve onder zijn voornaam ook onder *meester*, onder *Rieuwert*, onder *Dokkum*, onder *notaris* en onder *Hof van Friesland*. Wanneer een instelling bekend is waaraan de persoon verbonden was, zijn de functie- of ambtsgegevens steeds daaronder gerangschikt. Burgemeesters, oldermannen, stads- of deelssecretarissen treft men daarom aan onder hun stad of grietenij, geestelijken en religieuzen onder hun parochiekerk of klooster, etcetera. Onder heer (priester) zijn alleen de priesters opgenomen van wie niet bekend is tot welk godshuis ze behoorden. Met uitzondering van de plattelandskloosters, die onder hun meest bekende eigennaam geplaatst zijn,

---

³² Over de verhouding Fries-Nederlands in de testamenten, mede in vergelijking met andere privé-oorkonden: Vries, *Naar ploeg en koestal*, 56-61, 108-109 en 168-170.

vindt men de instellingen (stadskloosters, parochiekerken, gast- en weeshuizen, rechterlijke instellingen e.d.) steeds onder de plaats waar ze gevestigd waren.

De geslachtsnamen zijn zoveel mogelijk geïndiceerd naar de meest gebruikte vorm. In de meeste gevallen gaat het daarbij om namen van adellijke families. De andere vormen en spellingsvarianten zijn eveneens in alfabetische volgorde opgenomen, maar dan alleen met een verwijzing naar de gekozen hoofdvorm.

Bij de normalisatie van de voornamen is afgezien van een taalkundig te verantwoorden standaardisatie, omdat het binnen de ons toegemeten tijd niet mogelijk bleek zulks voor het Oudfriese namenbestand met zijn buitengewoon grote variatie te realiseren. Men bedenke dat alleen al van thans nog gangbare Friese mansnamen als Lieuwe en Sjoerd niet minder dan respectievelijk 22 en 28 vormen en spellingsvarianten in onze teksten overgeleverd zijn - zij zijn hier gegroepeerd onder *Lyuwe* en *Syurd*. M. Oosterhout heeft destijds voor de uitgave van de *Snitser Recesboeken* wel zo'n systeem ontwikkeld, maar dat kwam ons door zijn archaïserende opzet bij nader inzien toch als minder geschikt voor. Wij hebben de voornamen daarom eenvoudig geïndiceerd onder de meest voorkomende vorm of spellingsvariant. Dat kan betekenen dat de plaatsing soms wel eens inconsequent lijkt te zijn uitgevallen (bij voorbeeld *Siburg* naast *Sybrant*), maar omdat alle varianten in alfabetische volgorde zijn opgenomen onder verwijzing naar de gekozen hoofdvorm, zal dit voor de gebruiker geen problemen opleveren. Als de verwijzingen meteen boven of onder de bedoelde plaats- en persoonsnamen uitkwamen, zijn zij overigens omwille van de overzichtelijkheid achterwege gelaten.

Buurtnamen, waternamen, straatnamen en andere microtoponiemen zijn zowel onder hun eigen naam geplaatst als onder de naam van het dorp of de stad binnen welks gebied ze gelocaliseerd kunnen worden. De dorpen en steden vindt men onder hun huidige Nederlandse naamsvormen, ook weer met verwijzingen bij de diverse spellingsvarianten (bij *Leeuwarden* zelfs 38!).

Per persoonsnaam is steeds een onderverdeling aangehouden. Direct na de naam wordt eerst verwezen naar de pagina's waar personen met deze naam voorkomen zonder familienaam, patroniem, toe- of bijnaam of andere verduidelijkende bepaling. Dan volgen de personen van wie alleen een functie of familierelatie kan worden gegeven (bij voorbeeld *priester*, of *tante van* -). Vervolgens komen de personen met een familienaam, patroniem of metroniem, toenaam of beroep aan bod. De laatste rubriek bevat persoonsnamen in patroniem- of metroniemsamenstellingen (bij voorbeeld onder *Claes*: -, *Tyaerd Claes* z.).

Ook voor de plaatsen zijn de gegevens nader gerubriceerd, wanneer het althans steden en dorpen met veel namen betreft. Eerst worden de namen met betrekking tot het wereldlijk bestuur (burgemeesters, oldermannen, enz.) vermeld. Daarop volgen de parochiekerken, kloosters en charitatieve instellingen met hun diverse instituties, patrocina en geestelijken en andere personen. Dan komen de leken die zich naar de plaats genoemd hebben, waarna de rij sluit met de te localiseren toponiemen. Voor steden is geen onderscheid gemaakt naar de ligging binnen of buiten de stadsgracht.

Wij zijn ons ervan bewust dat het register ondanks alle inspanningen toch nog wensen onvervuld zal laten. Wie er onvoldoende mee uit de voeten kan omdat hij of zij de testamenten op een buitengewoon uitgebreide of bijzondere wijze wil ondervragen, kan altijd bij de Fryske Akademy terecht. De teksten zijn daar in computerbestanden opgeslagen en kunnen er dus ook langs geautomatiseerde weg geanalyseerd worden.

Afkortingen en bijzondere tekens

ARA	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
BB	<i>Beneficialboeken van Friesland</i>
EHD	Ernestus Harinxma a Donia, 'Een kerck-calender ofte dootboek ...' (1613); RAF, Archief Familie Van Harinxma thoe Slooten, inv. nr 443
FPU	<i>Friesische Papsturkunden aus dem vatikanischen Archive zu Rom</i>
GA	Gemeentearchief
GPCV	<i>Groot Placaat en Charterboek van Vriesland</i>
OFO	<i>Oudfries(ch)e oorkonden</i>
OSA	<i>Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonij-Gasthuis Leeuwarden uit de 15e en 16e eeuw</i>
PKAF	<i>Prekadastrale Atlas fan Fryslân</i>
RAF	Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden
RvdA	<i>Register van den Aanbrengh van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk</i>
SFA	M. de Haan Hetteema en A. van Halmael jr., <i>Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel</i>
UvB	Upke van Burmania, 'Frisicae nobilitatis genealogia'; f. 30 ^v -64 ^r van het zogenaamde Burmaniaboek, RAF, Archief Familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, inv. nr 1323b

Bijzondere tekens in de tekst

[ ]	Onleesbaar, bij voorbeeld door verbleking of beschadiging, maar met redelijke zekerheid te reconstrueren. Als het aantal ontbrekende letters bij benadering kan worden geschat, wordt een overeenkomstig aantal puntjes afgedrukt. Als het aantal in het geheel niet zeker is, worden drie asterisken [***] afgedrukt.
< >	Voor goed begrip van de tekst ingelast door de uitgevers.
<n.m.>	Notarismerk, met verwijzing naar afbeelding in bijlage 2.
<h.m.>	Huismerk, met verwijzing naar afbeelding in bijlage 3.
<ondertekend:>	Aankondiging van handtekening(en).
<m.a.h.:>	Met andere hand. Aankondiging van wisseling van handschrift.

Bijzondere tekens in bijlage 1

À	onduidelijke letter, waarschijnlijk een A
–	onleesbare letter
( )	oplossing van een afkorting
[ ]	aanvulling naar een ander exemplaar van hetzelfde zegel
< >	aanvulling die niet te bewijzen maar wel waarschijnlijk is.

Geraadpleegde archieven

(Achter elk archieffonds staan tussen haakjes de nummers van de testamenten waarvoor stukken uit dit fonds geraadpleegd zijn).

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

- Archief Nassause Domeinraad, Hoofdarchief (11, 12, 37, 49, 50, 57)

Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden

- Archief Staten van Friesland 1578-1795 (41)
- Archief Provinciaal bestuur van Friesland 1813-1918 (15, 38, 41, 75)
- Archief Hof van Friesland (12, 50, 98, 121, 129, 137, 138, 145, 171)
- Archief Nedergerecht Barradeel (122, 184)
- Archief Nedergerecht Bolsward (201)
- Archief Nedergerecht Franeker (155)
- Archief Nedergerecht Gaasterland (181)
- Archief Nedergerecht Sloten (143, 160, 166, 196)
- Archief Klooster Aalsum (20, 31, 32, 35, 59, 60, 70, 73, 91, 94, 170, 174, 187)
- Archief Klooster Anjum (22)
- Archief Klooster Engwerd (93)
- Archief Klooster Fiswerd (23)
- Archief Klooster Gerkesklooster (8, 27, 64, 87)
- Archief Klooster Haskerconvent (26, 31, 56)
- Archief Klooster Hospitaal (28)
- Archief Klooster Klaarkamp (6, 59, 70)
- Archief Klooster Oegeklooster (79)
- Archief Klooster Veenklooster (107)
- Archief Hervormde Gemeente Dronrijp (81)
- Archief Dekema-, Cuyck- en Foeys-Veencompagnie (120)
- Archief Familie Van Beyma thoe Kingma (151)
- Archief Familie Van Burmania-Van Eysinga (14, 34, 17, 48, 57, 171)
- Archief Familie Buygers (50)
- Archief Familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (9, 30, 42, 58, 63, 80, 81, 86, 90, 104, 116, 117, 119, 124, 126, 127, 137, 159, 163, 165, 202, 211)
- Archief Familie Van Harinxma thoe Slooten (91, 176)
- Archief Familie Sixma van Heemstra (52)
- Archief Familie Van Sminia (7, 12, 25, 58, 69, 81, 82, 98, 105, 110, 114, 121, 137, 138, 153, 162, 185, 186, 198, 203)
- Archief Familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (12, 29, 50, 57, 59, 65, 92, 98, 103, 167, 169, 188, 210)
- Archief Huis Liauckamastate (36, 40, 65, 74, 81, 138, 145, 147, 180, 194)
- Archief Huis Tjaardastate (44, 98, 123, 129, 138, 142, 146, 157, 171, 175, 186, 191, 193, 194, 206, 207)
- Collectie Aanwinsten (81, 138, 183)
- Collectie Copieën elders (43, 199)
- Collectie Fries Genootschap (164)
- Collectie Gabbema (98)
- Collectie Handschriften afkomstig van de Provinciale Bibliotheek van Friesland (21, 39, 41, 62, 63, 65, 71, 129, 165, 171, 177, 209)

- Collectie Murray Bakker (19, 24, 63, 93, 101, 149, 161)
- Collectie Varia Staten (99)

Gemeentearchief Bolsward

- Oud Stadsarchief (15, 38, 106, 173)
- Archieven Armvoogdij (106, 112)
- Archieven Bolswarder lenen (15, 84)
- Archief Weeshuis (55, 66, 204, 205)

Gemeentearchief Franeker

- Archief Gerecht (106)
- Archief Huis Sjaardastate (HAS) (77)

Gemeentearchief Leeuwarden

- Oud Stadsarchief, inv. Singels (45, 53, 59, 115)
- Oud Stadsarchief, L-nummers (78, 89, 108, 121, 137)
- Oud Stadsarchief, Charters (niet in Singels) (111, 145, 148, 154)
- Archief Olde Burger Weeshuis (137, 178, 200, 208)
- Archief Ritske Boelema Gasthuis (130, 131, 132, 133, 139, 141, 150, 152, 172, 182, 190, 212)
- Archief Sint Anthony Gasthuis (20, 61, 70, 72, 113, 125, 134, 135, 136, 140)
- Archief Bestuurders Sint-Jobsleen (134, 136, 156)
- Archief Burgemeester en Wethouders als provisoren Sint-Christophorileen (41)
- Archief Hervormde Gemeente Huizum (16, 67, 88)
- Archief Familie Battaerd (145, 148, 154)
- Archief Familie Van Burmania (164, 179)
- Archief Familie Van Camminga (57, 129, 189)
- Archief Familie Van Martena (144, 168, 177, 195)
- Collectie Families en personen (116)

Gemeentearchief Nijefurd te Workum

- Archief Dorpsbestuur van Molkwerum, Kerkelijke stukken vóór 1600 (76, 83, 85, 97, 100, 109)
- Archief Beneficiën Workum (96)
- Archief Klooster Mariënacker Workum (46, 68, 96)

Gemeentearchief Sneek

- Oud Stadsarchief (102)

Gemeentearchief Wymbritseradeel te IJlst

- Archief Sint Geertruidsleen Abbega (75)

Huisarchief Epemastate te IJsbrechtum

- Archief Huis Epemastate (77, 118, 128, 145)

Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden

- Collectie Handschriften (5, 47, 151, 158, 192)

Rijksarchief in Groningen, Groningen

- Archief Huis Lulema (145)
- Register Feith (53, 59, 70)

Gemeentearchief Groningen

- Oud Stadsarchief (33)

Familiearchief Sirtema van Grovestins te Bloemendaal (190)

Staatsarchiv Dresden, Geheime Rat (43)

Staatsarchiv Hamburg, Senat (1, 2)

Londen, Public Record Office, PROB (95)

Gedrukte bronnen en literatuur

- Abma, G., *De vier Bolswarder lenen* (Bolsward 1979).
- Allan, F., *Het eiland Ameland en zijne bewoners* (Amsterdam 1857).
- Analecta of enige oude ongedrukte schriften van diversen inhoud, tot Friesland alleen specterende*, [E.M. van Burmania ed.] (Leeuwarden 1750)
- Angenendt, A., 'Missa specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen', *Frühmittelalterliche Studien* 17 (1983) 153-221.
- Angenendt, A., 'Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Toten-Memoria', in: K. Schmid en J. Wollasch ed., *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, Münstersche Mittelalter-Schriften 48 (München 1984) 79-199.
- Angenendt, A., 'Religiosität und Theologie. Ein spannungsreiches Verhältnis im Mittelalter', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 20/21 (1978/1979) 28-55.
- Apeldoorn, L.J. van, 'Het Romeinsche recht in Friesland', *Mededelingen van de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks 3 (1940) 379-436.
- Baur, Paul, *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*, Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, Neue Folge der Konstanzer Stadtrechtquellen 31 (Sigmaringen 1989).
- Bavel, H. van, *Inventaris van 100 Bossche testamenten, 1353-1698* ('s-Hertogenbosch 1976).
- Beelaerts van Blokland, M.A., 'Van Aylva', *De Nederlandsche Leeuw* 106 (1989) kol. 14-66.
- Beelaerts van Blokland, M.A., 'Burmania', *De Nederlandsche Leeuw* 107 (1990) kol. 419-442.
- Beelaerts van Blokland, M.A., 'Nogmaals Aebinga van Humalda', *De Nederlandsche Leeuw* 106 (1989) kol. 5-13.
- Beneficiaalboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed. (Leeuwarden 1850).
- Berns, J.L., *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische hertogen* ('s-Gravenhage 1891).
- Boeles, W.B.S., *De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot op heden. Een geschiedkundig onderzoek* (Groningen 1860).
- Boer, T.J. de, 'Oorkonden uit het familie-archief Van Sminia (1450-1535)' *De Vrije Fries* 19 (1900) 295-316.
- Bolt, H., *Geschiedenis van het Sint-Geertruidsleen te Abbega 1508-1933* (z.p. z.j.).
- Boltjes, Joh. [Testament van Auck Petersdochter] (z.t., z.j.[18de eeuw])
- Boockmann, H., *Leben und Sterben in einer spätmittelalterlichen Stadt. Ueber ein Göttinger Testament des 15. Jahrhunderts* (Göttingen 1984)
- Borssum Waalkes, G.H. van, *De kerkelijke toestand van het dorp Huizum voor de hervorming, aangewezen meestal uit onuitgegevene stukken* (Leeuwarden 1875).
- Brandt, A. von, *Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters* I: 1278-1350; II: 1351-1363 (Lübeck 1964/1973).
- Brandt, A. von, *Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur* (Heidelberg 1973).
- Brouwers, Y. e.a., *Andringa. Geschiedenis van de verschillende families Andringa van 1450 tot heden* (z.p. 1983).

- Buijtenen, M.P. van, 'Kloosters onder Workum. Grauwe zusters en Karthuizers', *De Vrije Fries* 36 (1941) 131-148.
- Buitenrust Hetteema, F., *Bloemlezing uit Oudfriesche geschriften* (Leiden 1890).
- Bullarium Ordinis Fratrum Minorum*, E.T. Ripoll en A. Bremond ed., 8 dln (Rome 1729-1740).
- Bunskoeke, D., *Inventaris van de archieven van de Stichting Het Weeshuis te Bolsward 1553 (1453) - 1952 (1961)* (Bolsward 1990).
- Buttinga, C., [zonder titel] (z.p. 1642).
- Cappon, C.M., 'Een uitspraak van Frederik Barbarossa in een geschil inzake het testament van een geestelijke', in: C.M. Cappon e.a. ed., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft* (Amsterdam 1984) 187-202.
- Cappon, C.M., *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht. Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het midden van de veertiende eeuw* (Deventer 1992).
- Chiffolleau, J., *La comptabilité de l'au delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge (vers 1320 - vers 1480)* (Rome 1980).
- Courtemanche, Danielle, 'Les testament parisiens sous Charles VI: des écrits sur soi au service de la mémoire collective', *Le Moyen Age* 97 (1991) 367-387.
- Dolk, W., 'Decretale verkopeningen van kerkelijke goederen in de 16e eeuw', *It Beaken* 27 (1965) 124-147.
- Dolezalek, G.R., 'De kerkelijke notaris in de middeleeuwen', in: *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen 1987) 3-16.
- Eekhoff, W., *Beknopte geschiedenis van het voormalige Sint Anna-leen in de kerk van Oldehove te Leeuwarden* (Leeuwarden 1860).
- Eekhoff, W., 'Geschiedenis van de zamenstelling en uitgave van het Groot Plakkaat en Charterboek van Friesland', *De Vrije Fries* 7 (1856) 324-361.
- Eekhoff, W., *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden van den vroegsten tijd tot den jare 1846*, 2 dln (Leeuwarden 1846, fotomech. herdruk Leeuwarden 1846).
- Feenstra, J.Y., 'Het geslacht Jelgerhuis', *Jierboekje fan it Genealogysk Wurkforbân* 1954, 10-31.
- Fischer, H.F.W.D., 'De voorgeschiedenis van het testament in Nederland', in: E.M. Meijers en J. Eggens, *Het testament, een bundel monografieën uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de broederschap der candidaat-notarissen* (Arnhem 1951) 23-37.
- Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw. Uitgegeven door studiegroepen aan de rijksuniversiteiten te Groningen en Utrecht onder leiding van dr. P. Gerbenzon* (Groningen 1967).
- Friesische Papsturkunden aus dem vatikanischen Archive zu Rom*, H. Reimers ed. (Leeuwarden 1908).
- Genealogia Aytana*, in: *Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, ab ipso Viglio scripta sive dictata quod in praefatione explicuimus*, C.P. Hoyneck van Papendrecht ed., *Analecta Belgica* tomus I, pars I ('s-Gravenhage 1743) 255-277.
- Gerbenzon, P., *Friese rechtstaal en vreemd recht*. Inaugurele rede Utrecht (Groningen 1958).
- Gerbenzon, P., 'Het testament van Gerryt van Berltium, 13 februari 1480. Een poging tot reconstructie van de inhoud der stichtingsacte van het Sint Christophorileen tot Oldehove te Leeuwarden', *Us Wurk* 33 (1984) 51-74.
- Gibson, J.S.W., *Wills and where to find them* (Chichester 1974).

- Gosses I.H., 'Friesche Jubileumlitteratuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 44 (1929) 14-39.
- Goff, Jacques le, *La naissance du Purgatoire* (Parijs 1981).
- Grafschriften en andere genealogische en heraldieke merkwaardigheden in en om de kerken tussen Flie en Lauwers*, I. Achtkarspelen, A.L. Heerma van Voss ed., II. *Het Bildt*, H. Sannes ed., III. *Leeuwarden, Galileeërkerk*, H.M. Mensonides ed., IV. *Menaldumadeel*, D.J. van der Meer ed., V. *Vlieland*, D. Vermeulen ed. (Leeuwarden 1950-1969).
- Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, 6 dln, G.G. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1768-1795).
- Haan Hetteema, M. de, 'Het eiland Ameland', *Nieuw Friesche Volksalmanak* 1855, 27-87.
- Haan Hetteema, M. de, en A. van Halmael jr., *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel*, 2 dln (Leeuwarden 1846).
- Hallema, A., *Vier eeuwen weeshuisgeschiedenis Bolsward, 1553-1953* (Bolsward 1953).
- Hamburger Testamente, 1351 bis 1400*, Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der freien und Hansestadt Hamburg XI, Hans-Dieter Loose ed. (Hamburg 1970)
- Heemstra, M.J. van, *Old Burger Weeshuis* (Leeuwarden 1959).
- Heerma van Voss, A.L., 'De opgezette grafzerken in de Martinikerk te Franeker', *De Vrije Fries* 40 (1950) 19-34.
- Hempenius, A.L., 'Wilco van Holdinga en zijn drie testamenten', *Genealogysk Jierboek* 1975, 102-125.
- Huber, *Ulrici Huberi vindiciae Amelandicae primae et alterae, cum aliorum opusulis eiusdem argumenti* (z.p., z.j.), Provinciale Bibliotheek Leeuwarden 3507a G.
- Inthiema, Hero ab, *Disquisitio juridica, ortu suo producta*,... (Leeuwarden 1619).
- Jordan, W.K., *Philantropy in England, 1480-1660* (Londen 1959).
- Kaps, J., *Das Testamentsrecht der Weltgeistlichen und Ordenspersonen in Rechtsgeschichte, Kirchenrecht und bürgerlichem Recht Deutschlands, Oesterreichs und der Schweiz* (Buchenhain v. M. 1958)
- Kater, B.W., 'Het testament van Wase Bockes Haringsma', *Ons Noorden*, bijblad Frisia Catholica 1990, januari 17 en februari 14.
- Keikes, W.H., en H.T. Obreen, *Workum. Inventaris der archieven* (Bolsward 1966).
- Kolmer, Lothar, 'Spätmittelalterliche Testamente. Forschungsergebnisse und Forschungsziele. Regensburger Testamente im Vergleich', *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 52 (1989) 475-500.
- Kuske, Bruno, ed., *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehr im Mittelalter, III: Besonder Quellengruppen des späteren Mittelalters*. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 33 (Bonn 1923/Düsseldorf 1978).
- Leuwerderadeels aenbrengh gemaect int jaer 1540*, J.A. Mol ed., Boarnerige 2 (Leeuwarden 1989).
- Lexlev, Thelma, 'Wills, deeds and charters as sources for the history of medieval women', in: B. Carle e.a. ed., *Aspects of female existence* (Kopenhagen 1980).
- Meer, D.J. van der, 'Nij ljocht op de âldste generaasjes fan de slachten Van Scheltinga en Heixan', *Genealogysk Jierboekje* 1960, 30-37.
- Meer, D.J. van der, 'Walta-state to Boazum', *Genealogysk Jierboekje* 1958, 78-93.
- Meesters, G.L., 'De Petri en Pauliprebinde te Boalsert', *Genealogysk Jierboek* 1990, 36-62.

- Meijers, E.M., 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', in: *Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Akademiesymposia II* (Amsterdam 1949) 37-71.
- Mensonides, H.M., 'Het stadszegel van Leeuwarden en de kerk welke op de oudere stadzegels voorkomt', *De Vrije Fries* 40 (1950) 68-100.
- Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580', in: J.J. van Moolenbroek en N. Lettinck ed., *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland, aangeboden aan prof.dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 28-64, 259-269.
- Nève, P.L., 'Het openbaar notariaat op de drempel van de Nieuwe Tijd (15de en 16de eeuw)', in: *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen 1987).
- Nicolas, Nicolas Harris, *Testamenta vetusta* (Londen 1826).
- Niermeyer, J.F., *Honderd Noord-Nederlandse oorkonden en akten uit de jaren 1254-1501* (tweede druk; Groningen 1970).
- Noomen, P.N., 'Buwaldaburen te Tjerkwerd', *Genealogysk Jierboek* 1989, 31-48.
- Noomen, P.N., 'St. Magnus van Hollum en Celdui van Esens. Bijdrage tot de chronologie van de Magnustraditie', *De Vrije Fries* 69 (1989) 7-32.
- Noomen, P.N., 'St. Vitus van Corvey en het wapen van Leeuwarden', *Leeuwarder historische reeks II* (1990) 55-65.
- Noordhoff, L.J., *Archieven van leden van de familie Lewe en vele aanverwante geslachten* (Groningen 1979).
- Oldenhof, H., *In brêge dy't bliuwt. Oer de skiednis fan de parochy Easterwierrum* (Leeuwarden 1978).
- Oldewelt, W.F.H., 'Notarissen te Amsterdam voor 1600', *Jaarboek Amstelodamum* 26 (1929) 25-43.
- Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonij-Gasthuis te Leeuwarden uit de 15e en 16e eeuw*, W. Eekhoff ed. (Leeuwarden 1876).
- Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, 2 dln, P.J. Blok e.a. ed. (Groningen 1896-1899).
- Oosterbosch, M., 'Testamenten, inventarissen en rekeningen van sterfhuizen uit het kathedraalarchief van Antwerpen (1302-1586)', in: F. Daelemans ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur, staten van goed en testamenten*, Handelingen van de studiedag te Brussel op 24 oktober 1986, Extranummer Archief- en Bibliotheekwezen in België 25, dl 2 (Brussel 1988) 1-29.
- Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dln, E. Friedländer ed. (Emden 1878-1881, fotomechanische herdruk Wiesbaden 1968).
- Ostfriesisches Urkundenbuch III, Ergänzende Regesten und Urkunden zu Band I und II 854-1500*, G. Möhlmann ed. (Aurich 1975).
- Oudfriesche oorkonden*, 3 dln, P. Sipma ed., Oudfriesche Taal- en rechtsbronnen 1-3 ('s-Gravenhage 1927-1941).
- Oudfriesche oorkonden IV*, O. Vries ed., Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 14 ('s-Gravenhage 1977).
- Overdiep, G., en J.C. Tjessinga, *De Rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (Franeker 1950).
- Pasche, V., *Pour le salut de mon âme. Les Lausannois face à la mort (XIVe s.)* (Université de Lausanne 1989).

- Pax Groningana; 204 oarkonden oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*, M.G. Oosterhout e.a. ed., Estrikken 49 (Groningen 1975).
- Postma, O., 'Oer it testamint fan in ûnderpastoar fan it jier 1544', *It Heitelân* 35 (1957) 177-179.
- Postma, O., 'It testemint fan de mem fan Greate Pier', *It Heitelân* 18 (1936) 33-35, 53.
- Prekadastrale Atlas fan Fryslân*, J.A. Mol en P.N. Noomen ed. (Leeuwarden, 1988-; inmiddels 7 dln verschenen).
- Prevenier, W., 'Ontsluiting van bronnen uit de middeleeuwen', in: *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen*, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse geschiedenis ('s-Gravenhage 1985) 7-21.
- Regels voor het uitgeven van historische bescheiden* in opdracht van het bestuur van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht) opnieuw herzien door D.Th. Enklaar en A.J. van de Ven (Utrecht 1954).
- Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk*, I. Telting ed., 4 dln (Leeuwarden 1880).
- Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (zesde druk; 's-Gravenhage 1988) 11-13.
- Roarda, R.S., 'Canter', *Genealogysk Jierboekje* 1963, 67-72.
- Roarda, R.S., *Ut it selde skaei as Greate Pier* (Leeuwarden 1961).
- Robert, U., *Testaments de l'officialité de Besancon, 1265-1400* (Parijs 1902).
- Rosenthal, J.L., *The Purchase of Paradise. Gift giving and the Aristocracy, 1307-1485* (Londen/Toronto 1972).
- Schoengen, M., 'Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënser abdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 29 (1903) 134-242; 30 (1905) 419-440; 31 (1907) 23-220.
- Schotanus, Chr., *Tablinum, dat is: brieven ende documenten dienende tot de Friesche historie*, apart gepagineerd in: Idem, *De geschiedenissen kerckelyck ende wereldtyck van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658).
- Schroor, M., 'Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492', *De Vrije Fries* 73 (1993) 63-102.
- Schulz, Gabriele, *Testamente des späten Mittelalters aus dem Mittelrheingebiet. Eine Untersuchung in rechts- und kulturgeschichtlicher Hinsicht*, Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte 27 (Bonn 1976).
- Schuur, J.R.G., 'Peilingen naar de sociale stratificatie van het laatmiddeleeuwse Leeuwarden', *It Beaken* 46 (1984) 15-57.
- Sheehan, M.M., *The will in medieval England* (Toronto 1963).
- Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, D.A. Wunkes ed. (Bolsward 1929).
- Singels, J.C., *Inventaris van het Oud-Archief der stad Leeuwarden* (Leeuwarden 1893).
- Snitser Recesboeken (1490-1517)*, M. Oosterhout ed., 2 dln (Assen 1960-1964).
- Spanninga, H., 'Hoofdelingen en burgers, armoede en armenzorg. Politieke en sociale verhoudingen in Leeuwarden omstreeks 1500', *Leeuwarder Historische Reeks* 1 (1987) 11-45.
- Sprandel, R., *Quellen zur Hansegeschichte*, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 36 (Darmstadt 1982).

- Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae* (Coloniae Batavorum 1597).
- Telting, A., 'Eenige levensbijzonderheden van doctor Pieter Tiara toegelicht', *Nieuwe Friesche Volksalmanak* 9 (1861) 3-15.
- Telting, I., 'Iets over Sjaardemaleen, in verband met de geschiedenis van eenige huizen te Franeker', *De Vrije Fries* 16 (1883-1886) 535-609.
- Testament van Gerrit van Belcum* (Leeuwarden z.j. [c. 1900]; heruitgave 1980).
- Verhoeven, G., 'De laatste wil als egodocument. Testamenten uit Friesland vóór 1551', *Driemaandelijkse Bladen* 44 (1992) 65-79.
- Verhoeven, G., 'De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris', *Fryske Nammen* 8 (1989) 75-108.
- Verhoeven, G., 'Het voor-reformatorisch doopregister van Molkwerum', *Genealogysk Jierboek* 1992, 114-224.
- Veteris aevi analecta seu vetera monumenta hactenus nondum visa ...*, 5 dln, A. Matthaeus ed. (tweede druk; 's-Gravenhage 1738).
- Vovelle, M., *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort après les clauses des testaments* (Parijs 1973).
- Vries, O., *Correcties op P. Sipma, Oudfriesche oorkonden I-III, aangevuld met een overzicht van schrijvershanden*, *Estrik* 64 (Groningen 1984)
- Vries, O., 'Dialektysk kleure Aldfrysk fan in Ljouwerter pastoar', *Us Wurk* 35 (1986) 27-30.
- Vries, O., "*Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal*". *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*, *Fryske Histoaryske Rige* 9 (Leeuwarden 1993).
- Vries, O., 'De skriuwtaal fan de sekuliere geastlikheid yn Westerlauwersk Fryslân yn de 15de en 16de ieu', *Us Wurk* 40 (1991) 42-60.
- Vrijmoedig beroep van S.H. van Idsinga tegens het vrymoedig beroep der volmagten ten Lantsdage* (z.p., z.j. [na 1774, vóór 1779, het jaar van overlijden van de auteur] GAL, Bibliotheek, E 241).
- Waterbolk, E.H., 'De historische vormgeving', in: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries ed., *Geschiedenis van Friesland* (Drachten 1968) 636-666.

